

ISTORIJA ZAPADNOEVROPSKOG MENTALITETA

Peter Dincelbaher (prir.), *Istorija evropskog mentaliteta. Glavne teme u pojedinačnim prikazima*, Beograd: Službeni glasnik; Podgorica: CID, 2009.

Objavljivanje knjige *Istorija evropskog mentaliteta*, koju je s nemačkog preveo Branimir Živojinović, veoma je značajno za našu sredinu jer nas, s jedne strane, upoznaje sa relativno novom teorijskom disciplinom – istorijom mentaliteta, a, s druge, pruža nam mnoštvo zanimljivih podataka o različitim načinima kako su ljudi antičke, srednjovekovne i novovekovne epohe doživljavali prirodu, prostor, vreme, telesnost, seksualnost, bolest, smrt, odnosno kakav su odnos imali prema božanskom, radu, praznicima, društvu, vladavini, pravu, životnim dobima, drugom itd.

U predgovoru dotične knjige, koja je plod saradnje veoma stručnih i uglednih autora, priređivač Peter Dincelbaher (Dinzelbacher) pokušava da teorijski odredi delokrug ove discipline tako što je razgraničava od niza srodnih disciplina kao što su: istorija ideja i duha, kulturna istorija, istorija svakodnevnog života. Primetivši da pojam „istorija mentaliteta“ (*Mentalitätsgeschichte*) odgovara onom što se na francuskom zove *histoire des mentalités*, Dincelbaher priznaje je francuska historiografija, pre svega tzv. škola Anala, dala najznačajniji doprinos za uobličavanje ove discipline, ali s pravom ukazuje i na doprinos Johana Hojzinge (Huizinga), čije čuveno delo *Jesen srednjeg veka* i danas predstavlja pravu riznicu informacija o mentalitetu ljudi poznog srednjovekovlja.

Priređivač s pravom ističe da je preduslov za uobličavanje istorije mentaliteta kao teorijske discipline zapravo bilo uviđanje načelne ograničenosti pozitivističke historiografije, kao i rastuća zainteresovanost za ono drugo, različito. Negativne posledice modernizacije i razvoj dubinske psihologije doprineli su tome da zapadnoevropski

čovjek ima mnogo blagonakloniji stav prema onom drugom, bilo da se radi o njegovoj vlastitoj istoriji bilo o različitim kulturnim krugovima. Štaviše, iz želje da se makar muzejski sačuva ono staro, što nezadrživo iščezava iz modernog, tehnološki određenog sveta, rodila se svojevrсна fasciniranost onim drugim, stranim. Prosvetiteljska predrasuda o superiornosti racionalnog pogleda na svet dovodi se u pitanje, čime je omogućeno da ono što je nekada olako etiketirano kao puki izraz sujeverja i primitivizma bude shvaćeno kao svedočanstvo različitog mentaliteta. Samim tim, ono stiče dostojanstvo relevantnog predmeta naučnog ispitivanja.

Iako i sam primećuje da je mentalitet istorijska kategorija koju je lakše opisati nego definisati, priređivač se odvažuje na sledeću formulu: „Istorijski mentalitet je ansambl načina i sadržina mišljenja i osećanja koji obeležava neki određen kolektiv u neko određeno doba. Mentalitet se manifestuje u postupcima.“ Da bi opravdao ovakvo određenje istorije mentaliteta, Dincelbaher primećuje da je ova teorijska disciplina usredsređena na preovlađujuću svest ljudi neke epohe, a ne na dostignuća intelektualne i umetničke elite, kao što je to inače slučaj u istoriji ideja i duha. U njoj sfere nesvesnog i emotivnog imaju mnogo veći značaj nego u dotadašnjoj historiografiji. Za istoriju mentaliteta karakteristična je pretenzija na sveobuhvatno sagledavanje neke epohe, što podrazumeva proučavanje kako pojedinih komponenti mentaliteta neke epohe tako i njihovog međusobnog uslovljavanja. Odbacujući shvatanje epohe kao završene i zatvorene smisaone jedinice, Dincelbaher insistira upravo na dijalektičkom procesu preobražaja mentaliteta. Iako je istorija mentaliteta zainteresovana prvenstveno za onu ideju koja je postala opšte dobro, ona ne ispušta iz vida ni njeno prvo javljanje u dominantnom starom mentalitetu. Kao što ne treba prevideti neku ideju ili emociju u obliku klice, nagoveštaja novog u starom, tako ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da i staro tvrdokorno opstaje u trijumfalnom novom. Dakle, uprkos vladavini jednog mentaliteta, uvek ima onih koji odudaraju od vladajućeg pogleda na svet, bilo da anticipiraju novi mentalitet ili se grčevito drže „preživelog“, starog.

Budući da je *Istorija evropskog mentaliteta* mnogo zanimljivija u sadržajnom nego metodološkom smislu, pomenimo makar nekoliko odrednica iz ove obimne knjige, koja donosi pravo obilje zanimljivih podataka o različitim formama i likovima svesti evrop-

skog čoveka. Iako plod različitih autora, koji se naravno ne slažu u svim pojedinostima, u njoj se prilozi ipak stapaju u prilično koherentnu celinu, pružajući nam uvid u istorijsku transformaciju evropskog mentaliteta. Čitajući knjigu, shvatićemo da je podela na antički, srednjovekovni i novovekovni evropski mentalitet ipak samo uslovna, da zapravo nema odsečne, nepromostive granice između epoha. Tako, na primer, pozni srednji vek i renesansa su mnogo bliži nego što se obično pretpostavlja. Ideja individualnosti, tako karakteristična za modernog čoveka, jasno se može uočiti u poznom srednjem veku među pripadnicima elite (plemičke i duhovne). Okrenutost vlastitom sopstvu može se u poznom srednjem veku dokumentovati ne samo u umetničkim novinama (pojava autobiografije, autoportreta, monologa) nego i u činjenici „otkrića“ ljubavi. Za razliku od ranijeg perioda, kada zapravo i nije bilo ljubavi u modernom smislu reči, te je reč *amor* zapravo značila „seksualnu požudu“, romantična ljubav na svetovnom i tzv. „nevestinska mistika“ na duhovnom polju jasno svedoče o značaju ličnog i individualnog. Što se tiče renesanse, uprkos pomaljujućoj ideologiji individualizma, značaj individue u njoj ipak je bio neuporedivo manji nego danas. Sem toga, treba imati na umu da je ona bila ograničena na gradsku sredinu, tako da je najvećem delu evropskom stanovništvu zapravo ostala strana.

Zanimljivo je da neki od autora ove knjige ubedljivom argumentacijom pokazuju da ishodište individualnosti treba tražiti u hrišćanstvu. Za razliku od antičkog sveta, u kome vlada primat opštosti, te je pojedinac podređen interesima porodice i države, hrišćanska religija omogućava proces izdvajanja pojedinca iz zajednice time što naglašava individualni odnos duše prema Bogu. Spas duše, koji potpomažu askeza i poklanjanje imovine siromašnima, postaje važniji od porodične dobrobiti. Naravno, daleko od toga da je moć opštosti iščezla sa pojavom hrišćanstva. Ona je i u srednjem veku bila veoma jaka, budući da je pripadnost zajednici u nesigurnim vremenima bila preduslov opstanka pojedinca. Progonstvo se i u srednjem veku doživljava kao najveća kazna, a misionarska odvojenost od vlastite zajednice kao tzv. zeleno (nekrvavo) mučeništvo za Hrista. Kao što je poznato, do masovnog prelaska na hrišćanstvo čitavih plemena ili celog naroda nije dolazilo na osnovu individualnih odluka svih članova, već voljom vladara. Kolika je snažna bila vezanost za sferu opšteg pokazuje i primer frižanskog vojvode

Radboda (Radbod), koji je odustao od nameravanog krštenja kada je čuo da neće biti u onostranoj zajednici sa svojim precima zato što su oni umrli nekršteni. Izgledi na pojedinačno večno blaženstvo nisu mogli da nadomeste emocionalnu potrebu da se pripada rodu.

Poređenje odnosa prema bolesnim i hendikepiranim u politeističkom antičkom svetu i hrišćanstvu potvrđuje tezu da je hrićanska religija presudno uticala na pozitivno vrednovanje individualnog. U *Istoriji evropskog mentaliteta* iznose se brojna svedočanstva koja pokazuju da je za antičke zajednice bilo gotovo samorazumljivo da se hendikepirana novorođenčad ne odgajaju, da se hronični bolesnici ne leče, da se teško ranjeni ratnici napuštaju tokom vojnih pohoda. Budući da je za antički mentalitet karakterističan bezuslovni primat opšteg, o onima koji (više) ne koriste zajednici naprosto nije vođena briga. Ideju solidarnosti zajednice prema nemoćnom pojedincu donosi hrišćanstvo, koje naglašava kako požrtvovanu ljubav prema bližnjem tako i beskonačnu vrednost svakog pojedinca. Isus Hristos se žrtvovao za sve ljude, a onaj ko služi slabom i nemoćnom zapravo služi Hristu. Otuda ne čudi što upravo sa hrišćanstvom počinje bolničko lečenje i briga o nemoćnim.

I za autore ove knjige ono što karakteriše novovekovnu epohu upravo je postepeno lišavanje sveta čari. Vladavina subjekta nad prirodom, sekularizacija, ideologija individualizma izraz su novovekovnog mentaliteta zapadnoevropskog čoveka. Za razliku od srednjeg veka, u kome je duša bila važnija od tela, religija od medicine, novi vek se sve više okreće biološkoj prirodi čoveka, zapostavljajući natprirodnu sferu. Najpre je postulirana podvojenost čoveka na dušu i telo, da bi postepeno medicinska briga o telu odnela prevagu. Čak se dovodi u sumnju i samo postojanje duše, te se umesto ovog „metafizičkog, nenaučnog pojma“ u savremenoj psihologiji govori o svesti. Autori ove knjige s pravom ističu da je u XIX veku bolest postala čist biološki pojam. Za razliku od mentaliteta srednjovekovnog čoveka, koji je u bolesti video kaznu za greh, demonski napad ili iskušenje, moderni mentalitet odstranjuje moralnu i religioznu komponentu bolesti i smatra da higijena ili medicinski tretman može čoveku mnogo više pomoći od molitve. Umesto nekadašnje usmerenosti ka večnom spasenju, čovek žudi za što dužim životom na ovom svetu.

Iako i sami zastupaju shvatanje da je za novovekovnu epohu karakterističan primat prirodne svetlosti ljudskog uma nad tzv.

natprirodnom svetlošću, autori ove knjige u svom tumačenju razlike između srednjovekovnog i novovekovnog mentaliteta izbegavaju opasnost shematskog pojednostavljivanja. Svesni toga da se staro često tvrdokorno zadržava u novom, da se ono što je jednom pokrenuto još dugo odvija po inerciji, oni podsećaju da procesi protiv veštica i čarobnjaka nisu karakteristični samo za „mračni“ srednji vek, kao što bi neupućeni mogli da pomisle. Naprotiv, ovi nečovečni procesi upravo u XVI i XVII veku dostižu vrhunac. Nakon iznude- nih priznanja mučenjem mnogi nevini ljudi završavali su na lomači, i to ne samo u katoličkoj nego i u protestantskoj Evropi. Čak su se i poznati humanisti i pravnici zalagali za anonimne dojave i iznudi- vanje priznanja mučenjem. Pri tom su tvrdili da sudije ne treba da se strogo pridržavanje slova zakona, jer bi u protivnom mnoge veštice ostale nekažnjene.

Vredni pažnje su svakako i prilozi koju pokazuju da je istinska duhovnost oduvek bila posed malobrojnih. Ljudima je i u srednjem veku, baš kao i danas, mnogo bliža bila opipljiva, „telesna“ dimen- zija religije od one čisto spiritualne. Mitsko, magijsko i religiozno mešalo se ne samo u svesti idolopoklonika nego i svesti mnogih hrišćana. Iako su nam neki od drastičnih primera već poznati zahva- ljujući knjizi *Jesen srednjeg veka*, nije na odmet pomenuti ih, kako bi se uporedili sa Hegelovim primerima o „primitivnim“ afričkim Crncima, koji su imali običaj da svoje bogove-idole istuku ukoliko im ovi ne bi ispunili želje. Da li se ponašanje srednjovkovnih Evro- pljana, koji su „kažnjavali“ svoje svece, tako što bi uklanjali njihove mošti sa počasnog mesta u crkvi ako im molitve ne bi bile uslišene, razlikuje od onog Afrikanaca, o kojima Hegel (Hegel) podsmešljivo govori? Šta tek reći o žudnji srednjovekovnog čoveka za posedo- vanjem relikvija, koja je išla čak dotle da su žitelji nekih pokrajina pripremali zasede kako bi ubili svetitelje koji su nameravali da se presele u neke druge krajeve. Ako već ne mogu da koristi usluge živog sveca, onda je najbolje da ubistvom obezbede njegove mošti i proglase ga patronom pokrajine. Čudna logika nekih srednjovekov- nih hrišćana, za koje bi se očekivalo da se brinu za svoje duše, ljube bližnjeg svoga, a ne da im središnji motiv delovanja bude ovoze- maljska, materijalna korist.

Mogli bismo navesti čitav niz primera koji pokazuju ne samo učenost nego i trezvenost autora ove veoma interesantne i inspi-

rativne knjige. Mada su neke od obrađenih tema prilično poznate obrazovanom čitaocu, ipak će i oni koji se uskostručno bave njima stručnjaci u *Istoriji evropskog mentaliteta* sigurno pronaći mnogo interesantnih pojedinosti. Poseban kvalitet ove knjige je što se posle svakog priloga nalazi relevantni izbor literature za dalje proučavanje. Stoga bi za svakog ko se bavi teorijom kulture, istorijom svakodnevnog života ili istorijom ideja bilo veoma korisno da pročita ovu knjigu.

Naravno, ni *Istorija evropskog mentaliteta* nije lišena izvesnih slabosti, koje svakako ne dovode u pitanje njenu vrednost. Gotovo kod svih autora najslabiji su upravo oni delovi koji razmatraju savremeno doba. Njihovi prilozi uglavnom se svode na puku deskripciju, lišenu vrednosnog suda. Doduše, budući da je, što bi rekao Marks (Marx), anatomija čoveka ključ za anatomiju majmuna, teško je dati definitivni sud o onome što se ne samo odvija pred nama nego i u šta smo i sami upleteni, što se još nije jasno ispoljilo kao pozitivno ili negativno. Pogotovo je tako nešto teško ako smo, kao što je to slučaj sa autorima ove knjige, lišeni eshatološke perspektive.

Pored toga, mentalitet autora, ma koliko se oni inače trudi li da izbegnu pojednostavljanja i otvore se za ono drugo, strano, različito, ipak je novovekovan i zapadnoevropski. Otuda neki od autora povremeno nepotrebno ispoljavaju prosvetiteljske predrasude, pogotovo kada sa tobožnje „prosvećene visine“ ironično govore o verovanju u čuda, opsednutost, isceliteljsko dejstvo svetih moštiju itd. Mada je nemoguće izaći iz sopstvene kože, ipak samokritičnost i oprez nikada nisu na odmet.

Iako knjiga *Istorija evropskog mentaliteta*, koja je ne samo veoma obimna nego i izuzetno pregledna, zaslužuje pohvale i priznanja za svoj neosporni kvalitet, ipak teško je ne primetiti da bi mnogo primerenije bilo da je njen naslov *Istorija zapadnoevropskog mentaliteta*. Naime, istočnoevropska, pravoslavna tradicija je u njoj potpuno zanemarena, što je sasvim neopravdano, pogotovo u slučaju kada se razmatra religioznost. Da su autori obratili pažnju na pravoslavnu duhovnu tradiciju neki od njihovih sudova bili bi svakako ne samo nijansirani nego i značajno drugačiji. Na primer, u pravoslavlju nema oštre i nepomirljive suprotnosti između mistike i teologije, kao što je to inače slučaj na Zapadu. Prisetimo li se sv. Grigorija Bogoslova, sv. Simeona Novog Bogoslova ili sv. Grigori-

ja Palame (Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος), shvatićemo da su najznačajniji pravoslavni teolozi u isti mah bili i najveći mistici, da je istinska pravoslavna teologija zapravo tzv. teologija sviše.

No, navikli smo već da zapadni intelektualci previđaju, pa i potcenjuju pravoslavnu duhovnu tradiciju, te na to ne treba trošiti previše reči. Problem je, međutim, što se i mnogi naši intelektualci povode za takvim stavom. Umesto da temeljno i kritički prouče pravoslavnu duhovnu tradiciju, koja je svakako značajno uticala na mentalitet istočnoevropskog čoveka, oni olako preuzimaju zapadnoevropske stereotipe, žudeći da se poistovete sa ekonomski, politički i vojno superiornom civilizacijom, da pripadaju „Evropi“. No, čak i oni kojima je stran kameleonski i podanički mentalitet, zahvaljujući višedecenijskom gušenju i potiskivanju pravoslavlja, imaju problem kada treba prevesti neko ime koje se drugačije izgovara u zapadnom i istočnom hrišćanstvu. To se oseća i u, inače veoma kvalitetnom, prevodu ove knjige. Nedovoljno dobro poznavanje duhovne tradicije svog naroda uslovalo je da čak i tako vrsni poznavalac nemačkog jezika kao što je Branimir Živojinović umesto Ilija prevodi Elija, umesto Grigorije Grgur, umesto Jovanovci Johanićani, umesto pričešće apsolicija itd.

Naravno, umesto da lamentiramo nad zanemarivanjem pravoslavne tradicije u ovoj knjizi, mnogo je bolje kritički proučiti i osvetliti ono što bi se moglo nazvati istočnoevropskim, pravoslavnim mentalitetom. Taj zadatak se naprosto nameće ne samo srpskim nego i svim istočnoevropskim intelektualcima. Ako je *Istorija svakodnevnog života*, vredan poduhvat francuskih istoričara, podstakla naše istoričare da se odvaže na sličan projekt, možda će i *Istorija (zapadno)evropskog mentaliteta* inspirisati naše intelektualce da prouče i napišu istoriju istočnoevropskog mentaliteta.